

МЕНТАЛЬНІСТЬ ЛІТЕРАТУР СВІТУ

УДК 821.161.2.0-36:82.091:7.049.2

Бережний В. А.,
аспірант кафедри російської філології
Запорізький національний університет

АНЕКДОТ ЯК СКЛADOVA СМІХОВОЇ КУЛЬТУРИ

У статті визначається характер кореляції анекдоту і сміхової культури (завершеність і незавершеність, поєднання руйнівного і творчого потенціалу тощо). Підкреслюється взаємозалежність анекдоту і культури (культура дає матеріал для перевертання, анекдот запобігає «закостенінню» культури). Виявляється реалізація в анекдоті антиповедінки на рівні персонажів і на рівні співрозмовників. Визначаються види сміху, які реалізуються в анекдоті і в реакції на нього. Відзначається залежність анекдоту від перехідного історичного періоду на рівні таких рис жанру, як цинічність, абсурдність тощо.

Ключові слова: анекдот, сміхова культура, сміховий антисвіт, антиповедінка, гумор, сатира, культура, перехідний історичний період.

В статье определяется характер корреляции анекдота и смеховой культуры (завершенность и незавершенность, соединение разрушительного и созидательного потенциала и т. д.). Подчеркивается взаимозависимость анекдота и культуры (культура дает материал для переворачивания, анекдот предотвращает «окаменение» культуры). Выявляется реализация в анекдоте антиповедения на уровне персонажей и на уровне собеседников. Определяются виды смеха, которые реализуются в анекдоте и в реакции на него. Отмечается зависимость анекдота от переходного исторического периода на уровне таких черт жанра, как циничность, абсурдность и т. д.

Ключевые слова: анекдот, смеховая культура, смеховой антимир, антиповедение, юмор, сатира, культура, переходный исторический период.

The article defines the features of the correlation of the joke and the culture of laughter (complete and incomplete, the compound of destructive and creative potential, and so on). The interdependence of the joke and the culture is highlighted (culture provides the material for inverting, joke prevents the «ossification» of culture). The implementation of the anti-behavior in the joke at level of the characters and at the level of the interlocutors is detected. The types of laughter, which are implemented in the joke and in the reaction to it, are defined. The article notes the dependence the joke from the historical period of transition at the level of such features of the genre as a cynicism, absurd etc.

Keywords: the joke, the culture of laughter, the anti-world of laughter, the anti-behavior, humor, satire, culture, the historical period of transition.

Сміх – це не тільки психофізіологічний процес. У його основі лежить сприйняття світу (хорошого і поганого, звичного і несподіваного, норми і антинорми) людиною, тобто широка соціокультурна і філософська основа.

Анекдот – одна з форм прояву сміхової культури, і цей факт багато в чому обумовлює специфічні риси, функції, динаміку функціонування жанру.

Вчені досліджують структуру і особливості (соціокультурні, історичні, національні) сміхової культури: [Балина 2011], [Бахтин 1965], [Каргин 2008], [Лихачев 1984], [Панкова 2007], однак поза увагою залишаються особливості анекдоту як складової цієї культури. Тому мета статті – визначення характеру кореляції анекдоту і сміхової культури (особливостей сміху, який реалізується в реакції на анекдот, динаміки функціонування анекдоту залежно від історичного періоду тощо).

Слід враховувати, що архаїчний сміх істотно відрізняється від пізнішого (який і реалізується в реакції на анекдот). В архаїчному суспільстві сміх мав ритуальний характер, був пов'язаний із протиставленням життя і смерті (сміятися можуть лише живі), обрядами ініціації (символізуючи «народження» людини в новому статусі), ідеєю зачаття, розмноження, родючості (див.: [Гуренкова 2012], [Кімакович 2006]). З плином часу сталася профанація ритуалу і переосмислення прагматики сміху.

Деритуалізований сміх залежить від ряду факторів: історичних (про трансформації сміху від середньовіччя до постмодерну див.: [Шипицина 2011]), соціокультурних та національних. Так, дослідники відзначають (втім, дещо спрощено) особливості гумору різних етносів: англійський гумор стриманий, вишуканий, французький – грайливий, саркастичний, самокритичний, американський – дещо примітивний і т.ін. (див. про це: [Корнєва 2009:58], [Хрущева 2009]).

У соціокультурному та конфесійному відношенні територія України історично є пограниччям: між європейською та євразійською цивілізацією, між західним і східним християнством, а також ісламом та іудаїзмом (див., напр.: [Грабовський 2002:37]), а це істотно збільшує різноманіття українського гумору: як у тематичному і сюжетному, так і в світоглядному плані.

Окремо слід звернути увагу на історичні фактори, що впливають на особливості сміхової культури в кін. XX – на поч. XXI ст. Дослідники відзначають,

що в стабільні епохи сміх як підтримує цінності, прийняті в суспільстві, так і заперечує їх, а в перехідні – заперечує всі норми і цінності [Каргин 2008]. Без сумніву, означений період – перехідний. Відсутність повної серйозності, на яку спирався сміх до цього (виступаючи в ролі її зворотного полюса), істотно похитнула усталені норми сміху. Деякі дослідники стали висловлювати припущення, що гумор в цій ситуації терпить занепад (див., напр., доповідь С. Аверінцева у Віденській Академії Наук про те, що на зміну непоступливій серйозності прийшла монотонна фривольність, яка не привертає до себе уваги, нівелює відмінності між чорним і білим, а тому гумору приходить кінець [Аверинцев 2000]).

І. Каспе не настільки категорична у висновках і пропонує теорію трансформації сміхової культури. У радянський період існувала чітка структура офіційно нав'язаних ідей і відносно стійка неофіційна ціннісно-нормативна картина світу. Висміюючи першу, анекдот залишався в рамках другої. У пострадянський період у зв'язку з виникненням поліцентричності думок, нестійкістю, суперечливістю як офіційної, так і неофіційної картини світу, анекдот (і сміхова культура в цілому) виходить за рамки будь-яких нормативно-ціннісних координат, набуває абсурдистських якостей, замість «заперечення ствердження» або «ствердження заперечення» пропонує «заперечення заперечення». Таким чином, за теорією І. Каспе, схема «маскарад всередині маскараду», властива гумору радянської епохи, змінюється схемою «абсурд всередині абсурду» [Каспэ 2000].

В цілому погоджуючись з перерахованими рисами перехідного періоду, виділеними дослідниками, й орієнтуючись на ці риси, слід вказати на такі особливості сміхової культури цього часу: висміювання будь-яких (минулих і сучасних) цінностей суспільства (відсутність позитивних установок, ідеалу), цинічність, посилення абсурдності.

Потребують уточнення особливості сміху, які реалізуються в анекдоті й реакції на нього. Один із принципів, покладених в основу класифікації сміху, – психофізіологічний. На його основі виділяють два типи сміху: «сміх тіла» і «сміх розуму» [Карасев 1996:18–20] або «сміх психофізіологічної фази» та «сміх

соціокультурної фази» [Панкова 2007]. Перший тип виникає на домовленнєвому етапі розвитку культури, відноситься до «низу» людської чуттєвості, вираженню тілесного тріумфу і не містить у собі осміяння зла. Другий виникає при появі символічних форм мислення, ґрунтується на комічній оцінці дійсності, рефлексії, дотепності; висміює «помірне» зло (чи, радше, деяке відхилення від норми). При цьому обумовлюється, що новий тип сміху функціонує паралельно з більш раннім, не скасовуючи його. У реакції на анекдот реалізується другий тип сміху (сміх розуму), в якому дослідники виділяють (в найзагальніших рисах) ще два підтипи: гумор і сатиру (про додаткове виділення іронії та сарказму див.: [Бушев 2011]). Гумор м'якший, бачить в об'єкті висміювання і позитивні сторони, естетично він самоцінний (приносить задоволення просто виявленням певних невідповідностей). Сатира являє собою зневажливе осміяння, бачить в об'єкті висміювання тільки негативні сторони, вона не самодостатня, а вбудована в певну ідеологічну систему (див.: [Мусийчук 2012], [Роготнев 2011]). В анекдоті може реалізовуватися як гумористичний, так і сатиричний потенціал.

Анекдот відноситься до народної сміхової культури, дослідженню якої присвячені роботи М. М. Бахтіна [Бахтин 1965] і Д. С. Ліхачова [Лихачов 1984]. М. М. Бахтін визначає такі особливості карнавального сміху в середньовіччі: спрямованість не тільки у зовнішній світ, а й на тих, хто сміється [Бахтин 1965:15–16], пародіювання офіційної культури [Бахтин 1965:14], боротьба не з серйозністю як такою, а з догматизмом, однобічністю, закріпленням [Бахтин 1965:133–135], не тільки заперечення, але й, одночасно, відродження і оновлення [Бахтин 1965:14], перемога над страхом психологічним та соціальним [Бахтин 1965:101–102].

Слід, однак, зазначити, що, незважаючи на схожість деяких особливостей карнавалу і сучасної сміхової культури, між ними існує серйозна відмінність: карнавал походить від обряду, відображає міфологізованість світу й орієнтується на міфологічний хронотоп, традицію сакрального і профанного часу, сучасна ж сміхова культура (в тому числі й анекдот) практично повністю десакралізована. Тому вона ближча до давньоруського антисвіту, який, хоча і має ряд схожих рис із

карнавалом середньовічної Європи (амбівалентність сміху, пародіювання культури тощо), орієнтований в першу чергу на відображення алогізму дійсності. В анекдоті особливості сміхового антисвіту (як певного світогляду) втілюються в першу чергу на рівні амбівалентності сміху: 1) спрямованості не тільки у зовнішній світ, але й на того, хто сміється; 2) поєднання руйнівного й творчого потенціалу; 3) одночасної завершеності й незавершеності (на рівні як форми, так і змісту).

На основі ідеї антисвіту побудовано також концепцію антиповедінки, характерної для культур з відносно чіткою системою ієрархії. Антиповедінка – це поведінка навпаки, перевернута поведінка, що виражається в заміні певних культурних, соціальних норм на їх протилежність (у т. ч. заміна правого і лівого, чоловічого і жіночого тощо) [Успенский 1994]. Дослідники виділяють і такі риси антиповедінки, як театральність, публічність (орієнтація на реакцію суспільства) і спрямованість на дестабілізацію існуючого суспільно-культурного ладу, системи норм [Юрков 2003].

Анекдоту властиві (більшою чи меншою мірою) всі перераховані особливості. Більше того, антиповедінка в цьому жанрі проявляється одночасно на рівні персонажів (поведінка одного з яких суперечить тому, чого від нього чекає інший персонаж і власне слухач) і на рівні співрозмовників, які тимчасово виходять за рамки поведінкових норм, встановлених офіційною культурою. Така антиповедінка обумовлена не ритуалом, а потребою «відпочинку» від постійних соціальних обмежень. Втім, її межі теж регламентовані суспільством.

Отже, анекдот є частиною сміхового антисвіту, амбівалентність якого (завершеність і незавершеність, поєднання руйнівного й творчого потенціалу тощо) втілюється у творах жанру. В анекдоті також реалізується такий феномен антисвіту, як антиповедінка (на рівні персонажів і на рівні співрозмовників). Жанр як явище культури не може існувати без певних культурних установок (матеріалу для «перевертання»), водночас і культура не може функціонувати без анекдоту, який прагне запобігти «закостенінню» системи.

Сміх, що реалізується в реакції на анекдот, – це т. зв. «сміх розуму» (заснований на рефлексії по відношенню до навколишньої дійсності), і реалізує він як гумористичний, так і сатиричний потенціал.

Аналізуючи особливості функціонування анекдоту як форми прояву сміхової культури, слід також враховувати перехідний період, який обумовлює такі риси анекдоту, як висміювання будь-яких цінностей суспільства (відсутність позитивних установок, ідеалу), цинічність, посилення абсурдності.

Надалі перспективним видається компаративне вивчення анекдоту як складової різних (у хронологічному і соціальному відношенні) сміхових культур (селянської та дворянської ХІХ ст., радянської, сучасної) для визначення подібних і відмінних рис у поетиці й сюжетах і їхньої залежності від особливостей конкретної сміхової культури.

БІБЛІОГРАФІЯ

Аверинцев 2000 – Аверинцев С. С. О духе времени и чувстве юмора / С. С. Аверинцев // Новый мир. – 2000. – № 1. – С. 137–140.

Балина 2011 – Балина Л. Ф. Структура смехового мира / Л. Ф. Балина // *Studia culturae*. Альманах кафедри культурології і Центра изучения культуры философского факультета Санкт-Петербургского государственного университета. – 2011. – Вып. 12. – С. 152–172.

Бахтин 1965 – Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – М. : Изд-во «Художественная литература», 1965. – 527 с.

Бушев 2011 – Бушев А. Б. Жанры и языковые механизмы комического / Бушев А. Б. // *Studia culturae*. Альманах кафедри культурології і Центра изучения культуры философского факультета Санкт-Петербургского государственного университета. – 2011. – Вып. 12. – С. 217–234.

Грабовський 2002 – Грабовський С. Українство на початку нового тисячоліття (Українська людина та українське буття) / С. Грабовський // Народна творчість та етнографія. – 2002. – №4. – С. 34–43.

Гуренкова 2012 – Гуренкова Ю. В. «Мы смеемся не так, как смеялись когда-то»: о первоначальной природе смеха / Ю. В. Гуренкова // Фольклор в контексте культуры: Сборник статей по материалам Всероссийской (с международным участием) научной конференции (Махачкала, 10.10.2012). – Махачкала : ДГПУ, 2012. – С. 5–9.

Лихачев 1984 – Лихачев Д. С. Смех в Древней Руси / Д. С. Лихачев, А. М. Панченко, Н. В. Понырков. – Л. : Наука, 1984. – 295 с.

Карасев 1996 – Карасев Л. В. Философия смеха / Л. В. Карасев. – М. : Российский государственный гуманитарный университет, 1996. – 224 с.

Каргин 2008 – Каргин А. С. Смех и традиционная культура / А. С. Каргин, Н. А. Хренов // Человек смеющийся: Сборник научных статей. – М. : Государственный республиканский центр русского фольклора, 2008. – С. 7–16.

Каспэ 2000 – Каспэ И. Кривое антизеркало. «Советский» и «постсоветский» анекдот: проблемы жанровой трансформации / И. Каспэ // Новое литературное обозрение. – 2000. – № 43. – С. 327–334.

Кімакович 2006 – Кімакович І. І. Становлення анекдоту в системі фольклорних жанрів / І. І. Кімакович // Народна творчість та етнографія. – 2006. – № 3. – С. 108–112.

Корнєва 2009 – Корнєва Л. Про деякі типологічні риси українського анекдоту / Л. Корнєва // Філологічні науки: Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 1. – С. 55–60.

Мусийчук 2012 – Мусийчук М. В. Когнитивные механизмы структуры комического: философско-методологические аспекты : автореф. дис. на соискание учен. степени доктор филол. наук : спец. 09.00.01 «Онтология и теория познания» / М. В. Мусийчук. – Новосибирск, 2012. – 34 с.

Панкова 2007 – Панкова Л. О. Сміхова культура України в контексті сучасних трансформаційних процесів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Л. О. Панкова. – Харків, 2007. – 22 с.

Роготнев 2011 – Роготнев И. Ю. Смех, комическое, смеховая культура в пространстве сатирического произведения / И. Ю. Роготнев // *Studia culturae*. Альманах кафедры культурологии и Центра изучения культуры философского факультета Санкт-Петербургского государственного университета. – 2011. – Вып. 12. – С. 117–131.

Успенский 1994 – Успенский Б. А. Антиповедение в культуре древней Руси / Б. А. Успенский // Избр. труды. Т. 1. – М. : Гнозис, 1994. – С. 320–332.

Хрущева 2009 – Хрущева Е. А. Национально-культурная основа анекдота (сопоставительный анализ английского, французского и русского языков) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Е. А. Хрущева. – М., 2009. – 28 с.

Шипицина 2011 – Шипицина А. А. Негативная эстетика комического / А. А. Шипицина // *Studia culturae*. Альманах кафедры культурологии и Центра изучения культуры философского факультета Санкт-Петербургского государственного университета. – 2011. – Вып. 12. – С. 235.

Юрков 2003 – Юрков С. Е. Антиповедение – гротеск – антимир / С. Е. Юрков // Под знаком гротеска: антиповедение в русской культуре (XI – начало XX вв.). – СПб. : Летний сад, 2003. – С. 15–35.